

DİL TARİXİ VƏ DİALEKTOLOGİYA

QƏZƏNFƏR KAZIMOV*

YERLİK VƏ ÇIXIŞLIQ HALLARININ İNKİŞAF TARİXİ

XÜLASƏ

İsmin yönlük halı ilə yerlik hal mənaca yaxın olmuşdur. Şumer dilində yerlik hal -e şəkilçisi ilə ifadə olunmuşdur: **e-ḫ-a** - sütunlarında. Bu şəkilçi yönlük və yerlik hal mənasında müvazi işlənməklə tədricən yönlük halın şəkilçisi kimi sabitləşmişdir.

Şumer dilində çıxışlıq halın -**ta** şəkilçisi ümumxalq dilinin təşəkkülü dövründən yerlik halın şəkilçisi kimi işlənməyə başlamışdır. Çıxışlıq hal “Dədə Qorqud”da feli bağlama şəkilçisi kimi işlənən -**madın** şəkilçisinin tərkibindəki -**din** şəkilçisi ilə, bu şəkilçinin qapalı saitinin açıq saitə keçməsi ilə ifadə olunmuş və -**dan,-dən** şəklində sabitləşmişdir. Bu dəyişikliklər ümumxalq dilinin təşəkkülü dövrünə (V əsrdən sonrakı dövrə) aiddir.

İsmin vasitə halı -**ın** şəkilçisi ilə ifadə olunmuş və XVII-XVIII əsrlərdən arxaikləşmişdir.

Açar sözlər: *isim, ismin halları, yerlik hal, çıxışlıq hal, hal şəkilçiləri.*

İsmin yerlik halı. İsmin yerlik halının şəkilçisi -**da,-də** “Dədə Qorqud”un dilində artıq müasir səviyyədə sabit şəkildə işlənməkdədir. Bu şəkilçi də çox qədim dövrlərdən təşəkkül tapmışdır. Türk dillərinin hamısında işləndiyi üçün Ulu dildən türk dillərinə yayıldığı güman olunur.

İlkin inkişaf mərhələsində çıxışlıq halın məzmununa malik olmuşdur. Belə düşünməyə Orxon abidələrinin və müasir yakut dilinin faktları da əsas verir. N.Z.Hacıyevanın fikrincə, türk dillərində işlənən **üçdə iki, yüzdə on beş** ifadələri də bununla bağlıdır (bunlar üçdən iki, yüzdən on beş mənasındadır – Q.K.).

Türkoloqlar bunu düz duymuşlar. Çünki şumer dilində -**ta** şəkilçisi çıxışlıq halın şəkilçisi kimi işlənmişdir: **Elam Elam-ta mu-na-gin** - Elamlılar Elamdan onun yanına gəldilər. [Дьяконов: 1967, с.57]

Yerlik halın ifadəsi üçün şumerdə yer-istiqaqət bildirən -**a,-ə** şəkilçisi olmuşdur: **e-bi-a** – sütunlarında. [Дьяконов: 1967, с.57]

Həm yönlük, həm də yerlik halın şəkilçisi kimi işlənmiş -**e** şəkilçisi ilkin yaranma mərhələsində çoxmənalı olmuş, tədricən yönlük halın şəkilçisi kimi xüsusiləşmişdir. Çıxışlıq halın şəkilçisi isə (-**da,-də**) yerlik hal məqamında işlənməyə başlamışdır. Odur ki “Dədə Qorqud”un və sonrakı abidələrin dilində -**a,-ə** şəkilçisinin yerlik hal məqamında işlənməsinə tez-tez rast gəlmək olur: Dədə, qız qarındaşıma **yoluna** bən nə istərsəm, verərmisin? (DQ) Boz aygır dəxi Beyrəgi görüb tayandı, iki ayağının **üzərinə** turdı. (DQ) [bax: Kazimov: 2018, s.94]

*AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Azərbaycan dilinin tarixi şöbəsi, filologiya elmləri doktoru, professor.

Yönlük halın şəkilçisi yerlik hal məqamında işləndiyi kimi, müvazi olaraq, yerlik halın şəkilçisi də yönlük hal məqamında işlənmişdir; məs.: *Topuğunda* sarmaşanda qara saçlum. (DQ,36)

-da,-də şəkilçisinin yerlik halın şəkilçisi istiqamətində inkişafı azı ümumxalq dilinin təşəkkülü dövründən başlamışdır.

“Dədə Qorqud”un son formalaşması dövründə yerlik halın şəkilçisi kimi xüsusiləşmiş *-da,-də* şəkilçisi hələ çıxışlıq hal mənasını da itirməmişdir: *Nerədə* bildin bənim tutsaq olduğum? Atından endi, çobanıñ əllərin çözdü. *Alında* bir öpdü. (DQ,55)

-da şəkilçisi qədim urartu-*biayn* dilində ölkə, şəhər, yer mənasında işlənmiş *na* sözdən səs keçidi ilə yaranmışdır. Paralel işlənmiş eyni mənalı *Manna* və *Manda* sözləri də bu fikrə dayaq ola bilər. [Мещанинов: 1978, с.213]

Bütün sonrakı inkişaf mərhələlərində *-da,-də* şəkilçisi yerlik halın şəkilçisi kimi inkişaf yolu keçmişdir. Bunu ümumxalq Azərbaycan dilinin təşəkkülü dövrünün abidəsi olan “Dədə Qorqud”un dil materialı da təsdiq edir. Məs.:

Yalan söz bu *dünyada* olunca olmasa, yeg. (DQ,31)

Baba malından nə fəidə, *başda* dövlət olmasa. (DQ, 32)

Qışda-yazda qarı-buzı ərinməyən Qazlıq tağına gəldi. (DQ, 42)

Minarədə bañlayanda fəqih görkli (DQ,33)

Dizin basub *oturanda* həlal görkli. (DQ,33)

Son iki misaldakı *bañlayanda*, *oturanda* sözlərindən göründüyü kimi, şəkilçinin tarixi o qədər qədimdir ki, hətta “Dədə Qorqud” mərhələsində və bəlkə də daha əvvəllər fəli bağlama şəkilçisinin yaranmasında da iştirak etmişdir.

Qeyd edilən şəkilçi bütün sonrakı dövrlərdə yerlik halın şəkilçisi kimi öz inkişafını davam etdirmişdir.

Şəms Təbrizidə:

Ol kim gidə uzaq yola,
Gərək azıq ala bilə,
Almaz isə *yolda* kala,
İtməyə hər giz mənzilə.

Doğrudur, Suli Fəqihdə: Yusifi sanduğ *içində* çıxarur (Yusif sandıqla birlikdə çıxarır yox, zindandan çıxarır mənasındadır), 115) – cümləsindən göründüyü kimi, *-da,-də* şəkilçisində çıxışlıq halın mənası da bir sıra hallarda qalmaqdadır, lakin yerlik halın mənası üstün və aparıcıdır; məs.:

Qalmışdın şah *önində* biçarə. (Suli,157)

Keçdi, ol *arada* durmadılar. (Suli,161)

“Dastani-Əhməd Hərami”də:

Bilin kim, fəthimiz bu *yolda* çoxdur. (ƏH,21)

Qalan yoldaşların *taşda* sanırdı. (ƏH,24)

“Mehri və Vəfa”nın dilində:

Rumda iki qarındaşlar var idi,

Bunlar ol *eldə* padşahlar idi. (MV,31)

Var idi ol *bağçada* bir xub çiçək. (MV,35)

Uşbu *məclisdə* kişi sağımı qalır? (M,63)

Dünyada məqsudum oldur, irəyim. (M,43)

Hava *yüzündə* bir könlək gəlür. (M,24)

Qazi Bühranəddinin dilində:

Qopdu yenə *könlümdə* zəməməyi-eşq,
Söylənür oldu *içümdə* dəməməyi-eşq. (QB,80)

Nəsimidə:

Qənim olsun mana Fərzanü İncil,
Əgər *könlümdə* səndən özgə kəs var. (N,198)
Fələk tərsinə dövr eylər, məgər axır zaman oldu,
Qafəsə tutiyü qumru, *çəmənlərdə* qürab oynar. (N,197)
Kəbədə istər idim, *bütcanədə* buldum səni. (N,130)

XV əsrin ədəbi dilində:

Badəyi-gülgün *içində* ləblərin hər birisi
Qiyətin bir lələ bənzər kim, Bədəxşandan gəlür. (Kişvəri, 335)
Gözümdə qıl vətən, ey sərv boylu
Ki, xoş cayı-iqamətdür, iqamət. (Kişvəri,338)
Gözlərim suyu bilə əkdin *yüzündə* zəfəran. (Kişvəri, 349)
Çəməndə sərv-i-qədin tək çinar görməmişəm. (Həqiqi, 249)
Nə gül qalır bu *güşəndə*, nə bülbül. (Bəsiri,355)
Gücün sənün *orada* heç yetməz,
Bunui bildüğün *anda* assı etməz. (Şirazi,183)

XVI əsrin ədəbi dilində:

Nə *qüssədə* idimü nə *qəmdə*. (Füzuli,75)
Sənsən hala tənimdə canım,
Gözdə nurim, *ciyərdə* qanım. (Füzuli, 207)
Bir əli *əllərdə*, ağzı *duada*,
Bir əli də *ətəyində* saqinin. (Qurbani)
Dağlarda maralsan, *çöllərdə* ceyran. (Qurbani)
İşvə *məndə*, qəmzə *məndə*, naz *məndə*,
Aşiq öldürməyə şirin söz *məndə*. (Qurbani)
Qönçə dəhəni *çəməndə* xəndan. (Dəh.13)
Dəryada dür oldu əbri-neysan. (Dəh.13)

-da,-də şəkilçisi ədəbi dilimizdə adətən saitlə qurtaran mənsubiyyət şəkilçisindən sonra – özündən əvvəl bərpəedicisi *n* samitini tələb edir. “Dədə Qorqud”un dilindən başlayaraq, bu norma daim əsas olmuşdur:

Qam Gan oğlu Bayındır *yeri(n)dən* turmuşdı.(DQ, 64)
Cənnətin kuyi(n)də ol dildara müştəqam yenə. (Həqiqi, 245)
Gövhəri *kani(n)da* buldu, hər ki buldu cövhəri. (Nəsimi,177)
Olduqca *əli(n)də*, oldu xəndan,
Düşdükdə *əli(n)dən* oldu giryan. (Füzuli,52)
Ağzı(n)da idi bir özgə zikri,
Könlü(n)də idi bir özgə fikri. (Füzuli,192)
Hər birisi gözlədi məqamın,
Saxladı dolu *əli(n)də* camın. (Məsihi,116)
Bir-biri(n)in oldular şikari. (Məsihi, 53)
Qan *içi(n)də* tən məsabeyi-hut. (Məsihi, 138)
Bir-birinə eyləyüb təmaşa,
Məsdud idi çün dəri-iradə. (Məsihi,122)

Lakin Xətəinin, Əmaninin, Məsihinin dilində, “Şeyx Səfi təzkirəsi”ndə və bir sıra digər mənbələrdə - daha çox XV-XVII əsrlər ədəbiyyatında *n* samiti işlənməmiş, *-da, -də* şəkilçisi birbaşa mənsubiyyət şəkilçisinin saitinə artırılmışdır; məs.:

Gəlməz *biridən* mənə şikayət. (Dəh.57)
 Əşya *gözidən* götürmə xəbri. (Dəh.130)
 Nagah o halət *ıçidə* bir füzul
 Kim, bardı xarici ol naqabil. (Əmani,30)
 Nagah o halət *ıçidə* bir füzul
 Kim, bardı xarici ol naqabil. (Əmani,30)
 Məsihinin poeziyasında başqalarından fərqli cəhət də var. Şair bir sıra sözlərdə hal şəkilçisindən əvvəl mənsubiyyət şəkilçisi işlənməli olduğu halda, işlənməmişdir. Məs.:

Əğyarsız ol iki vəfadar

Bir-birə qıldardı dərdir izhar. (Məsihi,122)

Ta kim açə *birə* çeşmi-ülfət. (Məsihi,195)

Bir-birə neçün olur bərabər?! (Məsihi,111)

Lakin şair əksərən mənsubiyyət şəkilçisinin saitini saxlamış, samitini işlətməmişdir:

Gün *axiridə* yetişdi müxbir. (Məsihi,109)

Tə`rifidə gümdurur nəhayət. (Məsihi, 55)

Bilməz başə gəldüğü ümuri,

Var *başidə* aləmin qüruri. (Məsihi,103)

Durmağlarıda cəhat düşmən,

Qaçmaqlarıda həzar rəhzən. (Məsihi,160)

Xun ləccəsi *ıçidə* təkavər,

Su atı kimi olub şinavər. (Məsihi,167)

Gər yüz verə bağbanə idbar,

Bostanidə toxm gül verə xar. (Məsihi,173)

Ətrafidə sərvi sərvi həmsər. (Məsihi,215)

Öldi bozulub qalan əsasi,

Atası *əzasidə* anasi. (Məsihi,132)

Dövrün başqa sənətkarlarında bu ikinci hal, yəni samitin işlənmədiyini, yalnız sait səsin işləndiyini müşahidə olunur. Ona görə *buraxıldığı yox, işlənmədiyini* deyirik ki, qrammatik hadisə hələ əsas qəlibin tam formalaşmaması, tam sabitləşməsi ilə bağlı ola bilər:

Məsihi yönlük və təsirlik hallarında da bir neçə sözdə mənsubiyyət şəkilçisini işlətməmişdir. Yönlük halda:

Bir-birə nəzər açanda rahi,

Mə`lum olur anlara gümahi. (Məsihi, 53)

Öz özə satub alur bəzaət. (Məsihi,125)

Giryə ona verməz idi möhlət,

Müşkül *özə* gördü ol bəlanı. (Məsihi,126)

Təsirlik halda:

Bay et *özü* hikməti hünərdən. (Məsihi,253)

Səbr eyləmədün bu suzə dağə,

Çəkdün *özü* guşeyi-fərağə. (Məsihi,243)

Bu misallarda *-in* mənsubiyyət şəkilçisi müasir dil baxımından işlənməli olduğu halda, işlənməmişdir.

Lakin dediyimiz kimi, əksərən mənsubiyyət şəkilçisinin saiti saxlanmış, *-n* samiti işlənməmişdir.

Hadisənin statik vəziyyətdə olduğu yerlik halda və bir sıra sözlərdə çıxışlıq halda da mənsubiyyət şəkilçisinin yalnız saiti işlənməmişdir. Bu xüsusiyyət Əmani və Məsihinin yaradıcılığında daha çox müşahidə olunur.

Yerlik halda:

Tapdı o halət *ıçidə* özgə hal. (Əmani,34)

Məhəbbət *meşdanidə*

Mənsur darın arzular. (Əmani,20)

Ac *olmağıda* qəzasi həsrət,

Suzuluğuda şərabi heyərət. (Məsihi,140)

Baş *üstidə* güz əjdəha sər,

Başlar uşadıb pozardı peykər. (Məsihi,153)

Tip *ıçidə* eyləyib təməşə,

Nəgah ona yetişdi Vərqa. (Məsihi,158)

Töşifidə lal anın zəbanım,

Tə`rifidə. bağludur dəhanım (Məsihi,104)

Çıxışlıq halda:

Cümləsi baliğ *ətidən* toydular, (Əmani,50)

Getdi könül *güzgüsüdən* rəngi-ğəm. (Əmani,33)

Şadlıq əşkin axıdıb *gözidən*,

Tüştü əyağığa, barıb *özidən*. (Əmani,34)

Pak edər ikən səməki gördü kim,

Çıxdı *ıçidən* iki dürri-yətim. (Əmani,31)

Mö`minin oldu çü imam yarıci,

Boldu peşiman *sözidən* xarici. (Əmani,30)

Qissəsüdən qüssələnib şahı-din

Tökdü əqiq üstüğe dürri-səmin. (Əmani,30)

Ta *ağzidən* aldı qönçə məzmun,

Şərməndə açə dəhani-pürxun. (Məsihi,206)

Hec biridən olmadı nəvidim. (Məsihi, 78)

Gəh *taleyidən* edər şikayət. (Məsihi,118)

Hətta Bakıxanov, Zakir və Seyid Əzimdə də, az da olsa, bu xüsusiyyət müşahidə olu-

nur:

Əlqissə, ol iki atəşparə *bir-birə* yetmək ilə atəşi-məhəbbət nairə-əfruz olub... (Bakıxanov,319)

Çarə oldur ki, yenə *hər biridən* bir şəmmə

Söyləyib ta ki qılam həcv Əmiraslanı. (Zakir,385)

Qarışib *bir-birə* xəvasü əvam.(Seyid,13)

Bunlarla yanaşı, dediyimiz kimi, normalaşmaqda olan ədəbi morfevlərdən də paralel şə-
kildə istifadə etmişdir.

Buradan bir daha aydın olur ki, *-im* mənsubiyyət şəkilçisi hər üç şəxsə xidmət etmiş, təd-
ricən assimilyasiya nəticəsində 1-ci şəxsə *-im* şəklinə düşmüş, 3-cü şəxsə samitini itirmiş-
dir. Lakin hələ 3-cü şəxsə *-in* şəkilçisindən *n* samitinin nə vaxt düşdüyü, nə vaxt saxlandığı
barədə sabit anlayış yaranmadığından bu cür hallara yol verilmişdir.

Qalan hallarda XV-XVII əsrlərdə *-da,-də* şəkilçisinin işlənməsi əsasən aparıcı ədəbi
norma şəklindədir:

Hec kişi *aləmdə* məhcuur olmasın,

Dövləti-didardan dur olmasın. (Əmani,41)

Əmaninin bayatılarında və digər şairlərimizin yaradıcılığında yerlik hal *-da,-də* şəkilçisi
ilə öz inkişafını davam etdirmişdir:

Hec kişi *aləmdə* məhcuur olmasın,

Dövləti-didardan dur olmasın. (Əmani,41)

Ta əsər var candan *təndə*,
 Əmani qapında *bəndə*.
 Mövcud etmiş çün həq *səndə*
 Əslini cüzv ilə küllün. (Əmani,23)
 Bir dağa irişdi *yolda* nagh. (Füzuli, 2, 96)
 Topraq kimi *yolunda* xarəm. (Füzuli, 2, 116)
 Gördüm ki, bir *məsciddə* mehrab *yanında* oturubdur və *sağında* və *solunda* səhabələr çox
 oturubdurlar. (Şühədə, 129) ...on səkkiz gün *döşəkdə* yatdı.(Şeyx Səfi,55)

XVII əsrdə:

Yurdunda xəyami-əndərin fal,
 Məhbub *yüzündə* xal timsal. (Məsihi, 47)
 Bu *mülkdə* yeg mənə gədəliq,
 Yox *Şam ilində* padşalıq. (Məsihi,188)
 Vardır bu *çəməndə* dəxi gülzar. (Məsihi,198)
 Arzumuz qəmli *ürəkdə* dolanıb aha dönür. (Saib,132)
 Bu *həyatda* olmadım mən rütbə, mənəşəb düşgünü,
 Çünki heç bir şöhrətə yox iftixarım, yox mənim. (Saib,138)
 Dağdan özgə, *ürəyində* gövhərim yoxdu mənim. (Saib,127)
 Ay *buludda* gizlənəndə ayrı cür görkəm alır,
 Çün gözəl çöhrə gecə *örpəkdə* pünhan yaxşıdır. (Saib,153)
 Mینلەرلە bülbül ötmüş bu *bağçada*, bu *bağda*. (Saib, 160)
 Sonrakı əsrlərdə təbii inkişaf yolunu davam etdirir.

Vidadidə:

Dəlli könül, gəl əylənmə *qürbətə*,
 Bir gün olur vətən deyib ağlarsan. (Vidadi, 13)
 Könül həsrət, can müntəzir, göz *yolda*. (Vid.19)
 Mən aşiq idim, şövqi onun var idi *məndə*,
 Öz aşıqının gərdənini saldı kəməndə. (Vaqif,450)
 Halqalanır zülfün *buxaq yanında*,
 Yay qaşların ucu *qulaq yanında*. (Vaqif,412)
 Sənubər məşhurdur *fəhmü kamalda*,
 Yoxdur bərabəri *hüsnü camalda*. (Şəhriyar,108)

XIX əsrdə:

Barmağında xətəm, *belində* kəmə, *belində* güşvarə, düymə tamam zər. (Zakir,106)
 Fəraqət oturub hər kəs bir işdə,
 Nə *yazda* yaradıq, nə də ki *qışda*.
 Yarəb, neyləmişdik bu *dağılmışda*,
 Haram oldu bizə bir qarış torpaq? (Zakir,433)
 ...sən bu yerə gəlmək üçün *əlində* bəhanə olsun. (Bakıxanov,351)
 Türfətül-eyndə cəlladi-mühib *belində* xəncər, *əlində* tənab içəri girdi. (M.F.Axundov,308) Bu
halda şah,*başında* tac və *əlində* cəvahir nişan toppuz, *qolunda* cəvahir bazubəndlər, *belində* kəmə
 zahir olub... oturdu. (M.F.Axundov,312)
Əvfdə bir ləzzət var ki, *intişamda* yoxdur. (Seyid,211)
 Dəyməsin göz, qəribə zirəksən,
 Bu *fərasətdə* *dəhrdə* təksən. (Seyid,120)
 Mən *hər dəfədə* payı-piyadə getmişəm və hər bir *məkanda*, *mənzillərdə* ibadətlər eləmişəm.
 (Seyid,210)

Başda əmmamə, *saqqalında* həna,
Barmağında üzük, *əlində* əsa. (Seyid,52)

Bu şəkilçi “Dədə Qorqud”un və sonrakı abidələrin dilində başqa halların əvəzində də işlənmişdir.

Yönlük hal məqamında:

Eylədi aşiq bəni omran qul,
Bəni işbu *dərd içində* saldı ol. (Suli,87)
Bən *həramlıqda* meyl eyləməzəm. (Suli, 196)
İşbu dövlət sənə Kənanandan ola,
Andə vargil, andədür, andə ola. (Suli,33)
Şol ulu xoca ki gəlmişdi *bunda*,
Qatı hörmətlidir atan qatında. (ƏH,35)
Gəlilməz *bunda*, ey xublar güzini. (ƏH,63)
Bədəxşanın şahı həm *anda* gəldi. (ƏH,64)
Keyik çün *aldə* girdi, geri döndi,
Gəlib şəhr ucuna bir yerə qondu. (ƏH,75)

Bu misralarda *dərd içində* - sözləri dərd içinə (saldı), *həramlıqda* - həramiliyə (meyil eyləmək), *anda* sözləri oraya (var, gəl), *bunda* – buraya (gəlmişdi), *aldə* - ələ (girdi) mənasındadır və müasir dil baxımından bu cür ifadə oluna bilərdi.

Qazi Bürhanəddində:

Başın *dizində* qomış bənəfşə bu gün. (QB,45)

Nəsimidə:

Eşq dərdindən qaçan könlüm usana, çünki mən

Dilbərin dərdində hər dəm bunca dərman bulmuşam. (Nəsimi,146) +Allahü əkbər, ey sənəm, *hüsnündə* heyran olmuşam. (Nəsimi, 135) Fələk *hüsnündə* heyrandır, mələk mat. (Nəsimi,243)

Çıxışlıq hal məqamında:

Çobanın *alnında* bir öpdü.(DQ,)
Yusif sanduğ *içində* çıxarur. (Suli,115)
Çü sübh oldu, *yerində* durdu sultan. (ƏH,40)
Tonu altında dəmir geydi nigar. (YM,158)
Cana, *ğəmində* gözlərimə su gəlür, gedər. (Xətai, 387)
...oğlan *Tiflis şəhərində* indi *gəlüb*, hər ikisi bir-birin görüb. (Şəhriyar,145)

“Dədə Qorqud”un dilində məşhur olan birinci cümlədə *alnında* sözü alından (*alnından öpdü*), sonrakı cümlələrdə, *içində*, *yerində* sözləri çıxışlıq halın məzmununu ifadə edir (*sandıq içindən çıxarır, yerindən durdu*).

Yusif Məddahın dilində *bunda* sözü buraya və burda mənalarında işlənmişdir:

Bilməzəm kim, *bunda* necə gəlmişəm. (YM, 190)
Gözüm açdım, *bunda* gördüm kəndözüm. (YM, 190)

Birinci cümlədə *buraya*, ikincidə *burda* mənasındadır.

Aşağıdakı cümlədə *sözlərində* sözü çıxışlıq hal məqamındadır:

Həman kim həzrət şeyx ağzını söyləməyə açub kələci söylər idi, eşidənlər qamu *sözlərində* heyran qalurlardı. (Şeyx Səfi,59)

Füzulinin, Xətəinin dilində *onda* sözü oraya, *munda* sözü burada mənasındadır:

Qılman mənə ev hekayətin çox,
Dəxi mənim *onda* getməyim yox! (Füzuli, 2,75)
Qoyman dəxi *onda* gedəsən sən. (Dəh.106)
Dəxi nə üz ilə varım *onda*,

Ümmid ilə qasid etdi *munda*. (Dəh.59)

İsmin çıxışlıq halı. İsmın bu halın morfoloji əlaməti *-dan,-dən* şəkilçisidir. N.Z.Hacıyevanın fikrincə, bu şəkilçi qədim türk abidələrinin dilində zərf kimi işlənmiş *ičtin* - içdən, daxilədən, *taştın* - çöldən, bayırdan sözlərindəki *-dın,-din* şəkilçisinin inkişafı nəticəsində, əlavə edək ki, bu şəkilçinin qapalı saitinin açıq saitə çevrilməsi ilə yaranmışdır [Гаджиева: 1973, c.139] “Qədim abidələrin dilində asılı tərəfi *-dın, -din* şəkilçili, çıxışlıq halda olan sözlər də var: *ol balıktın ündüm* - o şəhərdən çıxdım” [Малов: 1951, c.160]. “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində isə inkar şəkilçisi ilə birlikdə feli bağlama yaradan *-madın, -mədin* şəkilçisi işləkdir: *Savaşmadın, uruşmadın* əl verəyim, döngil gerü. (DQ, 45) Bunlar göstərir ki, yerlik halın *-da,-də* şəkilçisi ilə yanaşı, ümumtürk dövründə çıxışlıq hal şəkilçisi kimi *-dın,-din* şəkilçisi də olmuş, lakin işləklilik etibarilə zəif olmuşdur” [Kazımov: 2018, s.98].

Şəkilçi “Dədə Qorqud”un dilində tam ədəbi normalara müvafiq işlənmişdir:

...*dəvədən* buğra, *qoyundan* qoç qırdırılmışdı. (DQ,35)

Çala bilən yigidə oqla *qılıcdan* bir çomaq yeg. (DQ, 32)

Sağa bu *yaradan*, qorxma, oğlan, ölüm yoqdur. (DQ, 42)

Oğlanı həkimlərə ismarlayub *Dərsə xandan* saqladılar. (DQ,43)

Qız *anadan* görməyincə ögüt almaz. (DQ,31)

Alçaqdan yuca yerlərə çapıb çıqdı. (DQ,41)

Qarşu yatan ala *tağdan* bir oğul uçurduñsa, degil maña. (DQ,41)

Babañı ol qırq *namərdən* qurtarğıl. (DQ,42)

Mənsubiyyət şəkilçisindən sonra:

Qalquban, yigitlərüm, *yerüñüzdən* uru turıñ. (DQ,36)

Saitlə bitən mənsubiyyət şəkilçisindən sonra, *-dan,-dən* şəkilçisindən əvvəl bərpəedicisi *n* samiti işlənmişdir:

Axır zamanda xanlıq gerü - Qayıya dəgə, kimsənə *əllərindən* almıya. (DQ,30) ...qara qoyun *yəxnisindən* öginə gətürüñ. (DQ,30)

-dan,-dən şəkilçisi “Dədə Qorqud”un dilində çıxışlıq halın şəkilçisi kimi tam məhsuldar və işləkdir. Şəxslı feillə yanaşı, feli bağlama, feli sifət və məsdərlə də idarə olunaraq feli birləşmələr əmələ gətirmişdir. Həm məkan, həm də qeyri-müstəqim obyekt bildirir:

Çığnam-çığnam *qayalardan* çıxan su!

Beyrək *qızdan* ayrılıb, evlərinə gəldi. (DQ,68)

Ağzılılar bu *suyımdan* içdigi yoq.

Paralanıb *Qazlıq atımdan* enməyincə Kafər *yollarından* dönmiyəyim. Qalın Oğuz bəglərini bir-bir *atdan* yıqan... Yegnək çapar yetdi. *Ol şərabdan* içən əsrük olur - cümlələrində çıxışlıq halda olan sözlər hərəkətin obyektini bildirir.

On altı yıldır ki, *oğuz içindən* getmiş idik. (DQ,65)

Banıççək *otaxdan* baqırdı. (DQ,67)

Barı *Bayındır xanıñ tövləsindən* eki şahbaz yügrək at *gətürüñ* (67) - cümlələrində məkan məzmununa malikdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində artıq *-da,-də* şəkilçisi ilə *-dan, -dən* şəkilçisi yerlik və çıxışlıq halların şəkilçiləri kimi sabitləşmişdir. *-da,-də* şəkilçisi nadir hallarda çıxışlıq halın mənasını ifadə edir, *-dan,-dən* şəkilçisi isə çıxışlıq halın şəkilçisi kimi fəal və məhsuldar işlənməkdədir.

“Dədə Qorqud”a yaxın dövrün ədəbiyyatında da vəziyyət bu cürdür. Əlinin “Qisseyi-Yusif” əsərində:

Bunu qılan *xalığıdan* rəhmət bulmaz. (QY,26)

Bunu eşit, *otdan, bütdən* döngil imdi. (QY,50)

Həsəd qıluban *atamdan* ayurdılar. (QY,44)

Bənzi soldı, *uyqusundan* məhrum qaldı. (QY,71)

XII əsrə aid olduğu güman edilən Qul Əlinin “Qisseyi-Yusif” əsərində bir sıra misralarda *-dın,-dîn* şəkilçisinə də rast gəlirik:

Yeməgidin, içməgidin məhrum oldı. (QY,60)

Rıcam *səndindirür*, mədəd qılğıl mana. (QY,70)

Şəms Təbrizidə:

Hər bir hala şükreyləgil,

Hak döndürür *haldan* hala

Ol malını üləşsələr

Hesab edüp *kıldan* kıla.

Çıxışlıq halda *andan* (ondan) sözü hələ sərbəst şəkildə sonra qoşması olmadan da işlənə bilmişdir:

Nə dürlüdür anın könlün görəlim,

Bəs *andan* bu iş bünyad uralım. (ƏH,34)

Canlı danışlıq dilində bu forma yenə qalmaqdadır.

Qazi Bürhanəddində:

Belündən gördüğüm sığmaz xəyalə,

Ləbündən çəkdüğüm gəlməz gümanə. (QB,36)

Yusif Məddahda:

Verdi Vərqə *barmağından* yüzüğün. (YM,162)

İki ləşkər *atdan* enib qondulər. (YM,165)

Tez gətirdilər *güləbdən* içirdilər. (YM, 193)

Nəsimi:

Zülfü tozundan oldu çün canü tənə Nəsiminin,

Əslinə qarışur yenə, ric`əti şol qübarədir. (N,213)

Zəmanə çeşmi-çırağı, Nəsimi, yarındır,

Götür çırağını yandır *anın çırağından*. (N,185)

Ululardan cahanda qaldı bir ad. (N,32)

“Fütuhüş Şam”da:

Dilədilər ki, *atdan* enələr. (Zərir, 37)

Übeydə dilədi kim, *atından* enə.(Zərir, 115)

Gülşənində:

Görənlər *fitnədən* qaş ilə gözün

Bilür nədir *qiyamətdən* əlamət. (Gülşəni,299)

Kişvəri:

Vəh nə laçındur gözün kim, *qaşlarından* mal açıb,

Qafi-qüdrət *quşidən* iki qanat almış gəlür. (Kişvəri,335)

Didarını görsəm, keçərəm iki *cahandan*. (Kişvəri,323)

Baş ağıradur səhər bu müəzzin dedikləri,

Yarəb ki, uçursun tanrı anı *minarədən*. (Kişvəri,326)

Məhrum olan aşıqi-dilxəstə *ləbindən*,

Məhşər günidə, əlbəttə, məhrum olasıdır. (Kişvəri,333)

Məsihinin dilində hal şəkilçilərinə başqa türk dillərinin təsiri güclüdür. Bu cəhət yiyəlik, yönlük, təsirlik və çıxışlıq hallarına münasibətdə özünü göstərir. Yiyəlik və yönlük hallarına nisbətən, bu təsir təsirlik və çıxışlıq hallarında bir qədər güclüdür. Yiyəlik və yönlük halla-

rından fərqli olaraq, Əmani və Məsihinin dilində təsirlik və çıxışlıq hallarında milli **-t** və **-dan** şəkilçiləri ilə alınma **-ni** və **-dın** şəkilçiləri paralel işlənmişdir. Bu təsir, şübhəsiz, daha çox Nəvai yaradıcılığı ilə bağlıdır. Bu şəkilçilərə ona görə alınma şəkilçilər deyirik ki, **-ni** şəkilçisi başdan-binadan Azərbaycan dili üçün o qədər də səciyyəvi olmamış, “Dədə Qorqud” və Həsənoğlu zamanından tam sıradan çıxmışdır; **-dın,-din** şəkilçisi isə “Dədə Qorqud”un dilində və bir sıra mənbələrdə işlənsə də, tədricən açıq saitə keçməklə qapalı saitli formanın arxaikləşməsinə səbəb olmuşdur. Ona görə də Əmani, Məsihi kimi şairlərdə alınma hesab olunmalıdır.

Aşağıdakı misallarda Əmani və Məsihi çox təbii şəkildə **-dan,-dən** şəkilçisindən istifadə etmişdir:

Çıxdı qəmu baş ilə **əlimdən**,

Yox mayə əlimdə **hasilimdən**. (Məsihi, 22)

Ol taleyi yarü bəxti yavər,

Bulmuş **sədəfindən** iki gövhər. (Məsihi, 47)

Kəsb eylədi bu mələk, o huri,

Hər **elmdən** olduğu zəruri. (Məsihi, 52)

Bəs **kindən** umum təriqi-yari? (Məsihi, 83)

Bu şivə ki **səndən** oldu zahir,

Əcrini onun bulasan axir. (Məsihi,115)

Məsihidən 40 il əvvəl doğulmuş Əmaninin də bədii dilində çıxışlıq halın əsas əlaməti **-dan,-dən** şəkilçisidir:

Yetdi **qəzadan** bir ağır karivan. (Əmani,33)

Dağdan ağır oldu ağrım. (Əmani,21)

Qaçıbdır **gözlərdən** xabım.(Əmani, 21)

Səndən özgə yoxdur çarəm. (Əmani, 21)

Dedi o, dərvişgə: Mərdi-əziz,

Qürslərindən yemək olmadı çiz. (Əmani,32)

Qissəsindən qüssələnib şahi-din

Tökdü əqiq üstügə dürri-səmin. (Əmani,30)

Ölümügə razı olub hər zaman,

Başlar idi **möhlətidən** hər zaman. (Əmani,29)

Lakin Əmani təsadüfi hallarda **-dın,-din** şəkilçisindən də istifadə etmişdir:

Əndühi-iflasdin azad olub,

Öz-özü birlə der idi şad olub. (Əmani,31)

Lakin **-dın,-din** şəkilçisi Məsihidə açıq saitli **-dan,-dən** forması ilə paralel xeyli fəaldır:

Səndin budurur ümidi-məqsud. (Məsihi,22)

Kim ki **səndin** döndərib himmət verə hurayə dil,

Oldu ol bidərd xari-dideyi-eynilyəqin. (Məsihi,24)

Məndin dilə gəl xüruci-gövhər. (Məsihi,45)

Bizdən ona yox çü bimi-xatir,

Ta cür'əti **səndin** ola qasir. (Məsihi,60)

Gül **salduğidin** həya niqabın,

Hər nakəsü kəs alur gülabın. (Məsihi,61)

Çü qıldı qəmu cəhani əhya,

Axduğidin oldu bisəru pa. (Məsihi,61)

Qayətdə götürmə sayə **məndin**,

Lütfün ilə kəsmə vayə **məndin**.(Məsihi, 22)

Düşdü çu vücudə şur *səndin*,
 Ol zülmətə nuri-hur *səndin*. (Məsihi, 22)
 Ta olmiyə kimsə *andin* agah. (Məsihi, 22)
 Qoy tişrə qədəm bu çar *sudin*,
 Dur kim götür gəl *arzudin*. (Məsihi, 29)
 Vərqa *sözidin* qılam rəvayət,
 Gülşa üzünə düzəm hekayət. (Məsihi, 39)
Bizdin ona yox çü bümi-xatir,
 Ta cür'əti *səndin* ola qasir. (Məsihi, 60)
 Vermə bu çırağə *yeldin* afət. (Məsihi, 61)
 Gül *saldugidin* həya niqabın,
 Doldurma dəmağə bu xəyali,
 De, *səbrdin* özgə nə əlacım? (Məsihi, 82)
 Vəsmə qaşı *rəngidin* cigərsuz. (Məsihi,100)
 Bir *özgədin* istə bu kilidi. (Məsihi,206)
 Məndin getgil Hilal şahə,
 Ərz eylə dua o mehrü mahə. (Məsihi,180)
Əndühi-iflasdin azad olub,
 Öz-özü birlə der idi şad olub. (Əmani,31)

İnsaf əhli deyərəm xalqa yaxınlıq edənə (Saib,158) – deyən Saib Təbrizi, görünür, xalqın və xalq dilinin əsas qüvvə olduğunu, xalqa və xalq dilinə əsaslanmağın vacibliyini həqiqi mənada başa düşmüş, yad təsirlərə ciddi milli münasibət bəsləmişdir. Onun poeziyasında artıq bu şəkili ilə bağlı Nəvai təsiri müşahidə olunmur. Şair öz gözəl poeziyasında yalnız ümumxalq Azərbaycan dili variantından istifadə etmişdir:

Əymişəm qönçə kimi başımı öz sinəmə mən,
 Saib, *ondan* savayı, özgə yerim yoxdu mənim. (Saib,12)
 Bir baxmaq ilə aldın *əlimdən* qərarım. (Saib,140)
 Çox tələsmə çətin iş tez dəyişib asan ola,
Quyudan çıxdı Yusif, sonra o zindan tapdı. (Saib,146)
 Bəxtsizlər eşqindən çəksə bəlalər, inciməz,
 Şor *sudan* qorxmaz balıq, *hər yerdən* ümman yaxşıdır. (Saib,153)
 Göz yaşı pak eləyir sinədən həsrət tozunu. (Saib,110)

XVIII əsr artıq ədəbi dilin XV-XVVII əsrlərdəki kənar təsirlərdən tam təmizləndiyi, ədəbi dilin ümumxalq dili zəminində tam vüsətlə inkişaf etdiyi dövrdür. Odur ki M.P.Vaqifin, M.V.Vidadinin, Baba Şirvaninin, Xəstə Qasım, “Şəhriyar” dastanının və bu dövrün digər sənət ustalarının dili öz sadəliyi, təbiiliyi ilə müasir ədəbi dilimizə çox yaxındır:

Əzrayıl çəngəli – zəhərdən acı,
 Yatmısan, *qəflətdən* oyan, yaxşıdır. (Baba,326)
 Mən tanıram öz yarımı *nəfəsdən*,
 Ol *səbəbdən* könlüm düşməz *həvəsdən*. (Xəstə Qasım)
 Dövətəlb oluban *gedibsən xandan*. (Vidadi.34)
 Gözüm götürməm *gözindən*,
 Üzüm döndərməm *üzündən*,
 Şəhriyar çıxmaz *sözündən*,
 Gəl danışma *müxəmməsdən qəzəldən*,
Şeiri-həqiqətdən, mədhi-gözəldən. (Vid.77)
 Guş edib *məzlumlardan* ol gələn əfganə bax. (Vid.15)
 Çərxi-fələk, mən ha köçdüm *yurdumdan*,

Ayrı düşdüm *qoşunumdan, ordumdan*. (Vid.23)
 Ətrin götürübdür müşkü *reyhandan*,
 Ucu cığalanır çıxır *dörd yandan*. (Vaqif,420)
 Ayıraydın *obasından, elindən*,
 Bir xəlvətdə tuta idin *əlindən*. (Vaqif,412)
 Keçmə o dilbərin sən *otağından*,
 Tər bənövşə qoxar hər *bucağından*,
 Sanki bir guşədir cənnət *bağından*,
 Açılıbdır güli-əlvan evində. (Vaqif)
 İstər dərinde yastanə. (Şəhriyar,113) İndi bunları burda qoy, *Kirmandan* və *Sənubərdən* xəbər eşit. (Şəhriyar,52) Zəhra xanım *oğlunun* aqılanə *sözlərindən* və şirin *dillərindən* və *aşiq-məşuq tərəfdən* haqqanə *dənışığindən* cigəri kəbab olub dedi. (Şəhriyar,44)

XIX əsr ədəbi dilimizin milli ədəbi dil kimi sürətli inkişafa başladığı, dilə elmi münasibətin gücləndiyi dövrdür. Bu dövrün A.Bakıxanov, Q.B.Zakir, M.F.Axundov, Seyid Əzim Şirvani, Nəcəf bəy Vəzirov kimi görkəmli nümayəndələri ədəbi dilimizin inkişafı sahəsində çox iş görmüşlər. Davam etməkdə olan poeziya ilə yanaşı, nəsrin, dramaturgiyanın, publisistik əsərlərin meydana çıxdığı dövrdür. Uzun tarixi olan nəzərdən keçirdiyimiz morfemlər onların yaradıcılığında da təbii axarı ilə inkişaf yolundadır:

Çün rahi-çarə *hər tərəfdən* məsdud oldu və rəis ilə *saziş etməkdən* başqa, çarə görmədim. (Bakıxanov,351)

Şərm eylə *nəbidən*, utan *xudadən*,
 Usan *təməşadən, zövqə səfadən*. (Zakir,66)
 Hazır edib fəqir *düyüdən, yağdan*,
Qazandan, sacaqdan, oddan, ocaqdan
 Qoydu mərizinə şorba binası. (Zakir,223)
Kişmişdən, badamdan, nanü həvadən,
Qovurmadan,bişmiş küftə, dolmadən
 Yol tuşəsi nə var isə verdilər. (Zakir,350)
Çərxin sitəmindən, dövrün zülmündən
 Tökülür dəmbədəm yaşım, ağlaram. (Zakir,87)
 Ayrı düşüb *obasından, elindən*,
 Yenə əl götürməz xublar *telindən*. (Zakir,105)
 Şəbçərəzi tükənəndə *cibindən*,
 Qab-qaşığı oğurlar, satar *evindən*.
 Bu qocalıq ya olmaya *dibindən*,
 Olsa da, kisəsi dolu zər gərək. (Zakir,422)
 Onlara lazım idi ki, *novruzdan* on beş gün keçmiş İran səltənətinin *təxtindən* bir şəxsi aşağı salıb bədbəxt etsinlər. (M.F.Axundov,329)

Ay uşaqlar, Hacı Qafur bizə demədimi ki, mənəm *evimdən* və *arvadımdan* və tifil *uşağımdan* muğayat olun? (M.F.Axundov,1,290)

Hamının öpdü *əl-ayağından*,
 Gəh *üzündən*, gəhi *dodağından*. (Seyid,125)
 ...onu mənəm *əlimdən allahdan* savayı, heç kim ala bilməz. (N.Vəzirov,141)
 Zakirin qoşmalarında *-dan,-dən* şəkilçisinin *gəcə* sözündə üst-üstə işləndiyi hallar da var:

Tamam adın eşitdiyini gözəllər
Gecədəndən durub sürtük edəllər. (Zakir,57)
Gecədəndən bir zabuska yeyərsən,

Gəlib axşamadan dərdin deyərsən. (Zakir,398)

Bu xüsusiyyət Qarabağ şivələrində indi də qalmaqdadır.

Beləliklə, şumer dövründən ümumxalq Azərbaycan dilinin təşəkkülü dövrünə qədərki (V əsr) uzun müddət ərzində ismin çıxışlıq halının mənası *-ta/da* şəkilçisi ilə ifadə olunmuş, ümumxalq dilinin təşəkkülü dövründə özünü bir qədər zəif və daha əvvəllər qapalı saitlə fəli bağlama şəkilçisi tərkibində (*-madın,-mədin*) göstərən *-dın* şəkilçisi ədəbi dilimizin təşəkkülü dövründən başlayaraq, tədricən açıq saitə keçməklə çıxışlıq halın şəkilçisi kimi fəal inkişaf yolu keçmiş və XVIII əsrə qədər yerlik halın şəkilçisi kimi sabitləşmiş *-da,-də* şəkilçisi ilə müvazi işlənmə halları olsa da, arxaik formadan tam təmizlənmiş və sabitləşmişdir.

Vasitə halı. Fəli birləşmələr adlarla ifadə olunan komponentin vasitə halı deyilən hal şəklində dəyişməsi əsasında da yaranmışdır. Bu halın şəkilçisi *-in,-in`*dir. Qədim türk yazılı abidələrinin dilində işlənmiş [Гаджиева: 1973, s.141] bu şəkilçi tədricən vasitə halı kimi öz işləkliyini zəiflətməmişdir.

“Dədə Qorqud”un dilində bir neçə ifadədə qalmışdır: *Bir yazın, bir güzün* buğayla buğrayı savaşırdılar. *بیر یازین بیر گوزون صواشدرلردی* Məgər, sultanım, *genə yazın* buğaydan saraydan çıxardılar. (DQ,37)

Bu şəkilçinin artırıldığı sözlər hərəkəti tərz və zaman cəhətdən aydınlaşdırır. Daha çox tərz bildirir:

Buğa *götin-götin* getdi. (DQ,38)

Zaman bildirir:

Gün-günün artdı Züleyxanın odu. (Suli,82)

Məkan da bildirmişdir:

Bu idi gördüğü düş ol nigarın, Görür bir qara it *gəzər kənarın*. (DƏH, 77)

Əlinin “Qisseyi-Yusif” poemasında sözün təkrarı və *-in* variantı ilə:

Yegin-yegin Yusifəyə yenə sordı., (QY,19)

Bunun dürlü hünərləri vardır, derlər,

Hünərlərin *birin-birin* aydur imdi. (QY,66)

Dikin-dikin Yusifini çəq aradı. (YZ,45)

Sözün təkrarında özünü daha çox göstərsə də, tək sözlə də işlənmişdir:

Dizin çöküb xidmətinə əl qoşurdi. (QY,47)

Suli Fəqih sözün təkrarı ilə də, təklikdə də bu şəkilçidən istifadə etmişdir:

Ağır olmuşdu Bəşir *dizin* çökər. (Suli,35)

Gəldilər dəxi bulər *yerin-yerin*. (Suli,196)

Toğradilər qamusi *yerin-yerin*. (Suli,108)

Yusifə qarşı açıldı *yirin-yirin*. (Suli,99)

Bir gəzin ah etdi düşdi yerə (Suli,203)

Bir-birinə söylədilər *yavaşin*. (Suli, 220)

“Dastani-Əhməd-Hərami”nin dilində nisbətən fəaldır və daha çox zaman bildirir:

Günüzin özlərin gizlərlər idi,

Dün olsa, yolların gözlərlər idi. (DƏH, 19)

Sabahın kətxuda qulluq yetirdi. (DƏH,31)

Məlul, qəmgin qaliban ol nigarın

Sarardı gül yüzünün *novbaharın*. (DƏH,40)

Bir sözünün təkrarı ilə tərz bildirir:

Birin-birin çığın taşra varımız. (DƏH, 23)

Yusif Məddah *dün, gündüz, yüz* sözlərinə artıraraq, zaman və tərz mənalı sözlər kimi işlətməmişdir:

Nə *dünün* aram edər, nə *gündüzün*. (YM,180)

Eşq oduna yanə *dünü gündüzün*. (YM,181)

Gördü Gülşah anı kim, düşdü *yüzün*. (YM,154)

Öldürüb *yüzün quyu* sürüdəyim. (YM,159)

Nəsimidə:

Sənsizin halım pərişan, biqərar oldu yanə. (Nəsimi,54)

Kişvəri və Xətəinin dilində:

Sənsizin boldi mana kuyi-ədəm aramgah. (Kişvəri,305)

Sənsizin tarikidür ey şəmi-çəşmi rövşənim. (Kişvəri,345)

Badəyi-gülgün içində ləblərin hər birisi

Canü cəhanı *sizsizin* neylər Xətai xəstədil. (Xətai,383)

Sənsizin könlüm, şəha, bir külbeyi-viranədir. (Xətai,399)

Bu şəkilçi tədricən bir növ *-li* şəkilçisi məqamında işlənən bir şəkilçi kimi çıxış edir.

Bolupdur Kişvəri *zəifin* ziyadə. (Kişvəri,,328)

Qiyətin bir lələ bənzər kim,

Bədəxşandan gəlür. (Kişvəri, 335)

Olmagil, ey qönçə, hər yarü xas ilə *müqtərin*. (Kişvəri,344)

Hətta daha sonralar Seyid Əzim dilində:

Nəqşi nikü bəd ilə olma *qəmin*. (Seyid,109)

Vasitə halının *-in* şəkilçisi sonrakı dövrlərdə tam arxaikləşsə də, canlı danışq dilində *zırın-zırın* (*ağlayır*), “Dədə Qorqud”da olduğu kimi, *götün-götün* (*yeriyir, gedir*), *dalın-dalın* (*yerimək*), *uçum-uçum* (*uçunmaq, titrəmək*) ifadələrində qalmaqdadır.

Məlumat üçün. Həm Suli Fəqihin “Yusif və Züleyxa” poemasında, həm də “Dastani-Əhməd Hərəmi”nin dilində adlıq halda xitab kimi və təhkiyə prosesində işlənən *nigar* sözünə və bir neçə başqa sözə *-in, -i* şəkilçiləri artırılmışdır:

Aydər kim, ay *nigarın*, iş dəgül. (Suli,71)

Taş eşikdə qərar tutdu *nigarın*. (DƏH, 22)

Məlul, qəmgin qaliban ol *nigarın*,

Sarardı gül yüzünün *novbaharın*. (DƏH,40)

Bu fikir ilə yedi qüssə *nigarın*, (DƏH,37)

Atasın dinlədi ol *mehribanı*,

Qızardı gül kibi bənzi, utanı. (DƏH,39)

Nigarın sözü Yusif Məddahın dilində daha fəal işlənmişdir:

Ol *nigarın* ağlar idi zarı-zar. (YM,152)

Vərqə aydur: - Ya *nigarın*, çarə yoq. (YM,161)

Ya *nigarın*, işbu çərxü işbu dün

Bağladı bən miskin aşiqinə dün. (YM,174)

Ya *nigarın*, qılmağıl cövrü sitəm. (YM, 193)

Ol *nigarinin* yüzünə saçdılar. (YM, 193)

Fikrimizcə, bunlar adlıq, yiyəlik və təsirlilik halların hələ fərqlənmədiyi çox qədim dövrlərin alığı olub, asemantikləşərək artırıldığı adlıq halda sözdə yalnız emosional çalar yaradır.

MƏNBƏLƏRİN SİYAHISI

- DQ - «Kitabi-Dədə Qorqud», Bakı, 1988 - tərtib və ön sözün müəllifləri F.Zeynalov, S.Əlizadə.
 «Oğuznamə» - «Oğuznamə», Bakı, «Yazıçı», 1987 - çapa hazırlayan, müqəddimə, lüğət və şərhlərin müəllifi S.Əlizadə.
 QY - Qul Əli. Qisseyi-Yusif (XII əsr), çapa hazırlayan, lüğətin və şərhlərin müəllifləri E.Əlibəyadə və Ə.Hüseyni, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1995.

XIII – XIV ƏSRLƏR

- Suli – Suli Fəqih (XIII əsr – 1218). «Yusif və Züleyxa», Bakı Universiteti, 2008 - tərtib edənlər, ön sözün və lüğətin müəllifləri Sənan və Səbuhi İbrahimovlar.
 DƏH –»Dastani-Əhməd Hərəmi» (XIII əsr), Bakı, «Gənclik», 1978 - tərtib edən, nəşrə hazırlayan, ön sözün və lüğətin müəllifi Əlyar Səfərli.
 Həsənoğlu – İzzəddin Həsənoğlu (? – 1260)), XIII-XVI əsrlər Azərbaycan şeri, s.24-25.
 Qazi – Qazi Bürhanəddin (1344-1398). «Divan», Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1988 - tərtib edən, nəşrə hazırlayan, ön sözün və lüğətin müəllifi Əlyar Səfərli.
 Şəms – Şəms Təbrizi (1185 – 1248). Şeir.
 MV – Ümmi İsa (XIV əsr). «Mehri və Vəfa», Bakı, «Nurlan», 2005 - tərtib edən, nəşrə hazırlayan, ön sözün və lüğətin müəllifi Aysel Şərifova.
 Nəsimi – Nəsimi (1369-1417, Seçilmiş əsərləri, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1973.
 Məddah – Yusif Məddah (XIV əsr – 1368/69)- XIII-XVI əsrlər Azərbaycan şeri, 3-cü cild, Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 1984, s.148- 207 - tərtib edən Cahangir Qəhrəmanov, redaktor Kamil Allahyarov.
 Zərir - Vahidə Cəfərzadə.Mustafa Zərir.Fütuhüş-Şam, (1392), transfoneliterasya, ön sözün müəllifi, izahlar və lüğət Vahidə Cəfərzadəninindir, Bakı, "Zərdabi Nəşr" MMC, 2022.
 Ənvar - Qasimi-Ənvar (1356-1433), XIII-XVI əsrlər Azərbaycan şeri, s.236- 243.

XV – XVI ƏSRLƏR

- Hid. – Hidayət (XV əsr), XIII-XVI əsrlər Azərbaycan şeri, s.266-286.
 Kişvəri – Kişvəri (XV əsr), XIII-XVI əsrlər Azərbaycan şeri, s.301-352.
 Cah.– Cahan Şah Həqiqi (1405-1467), XIII-XVI əsrlər Azərbaycan şeri, s.243-259.
 Şirazi - Möhsün Nağısoylu. Şirazinin "Gülşəni-raz" tərcüməsi, Bakı, "Elm və təhsil", 2011.
 Hamid. – Hamidi (? – 1485/86), XIII-XVI əsrlər Azərbaycan şeri, s.262-265.
 Füzuli-1 – Füzuli (1494-1556), Əsərləri, I cild, Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, Bakı, 1958; - tərtib edən H.Araslı.
 Füzuli-2 – Füzuli, Əsərləri, II cild, Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, Bakı, 1958; - tərtib edən H.Araslı.
 Xətai – Şah İsmayıl Xətai (1486-1524), Əsərləri, 2-ci cild, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1976; XIII-XVI əsrlər Azərbaycan şeri, 3-cü cild, Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 1984, s.378-486.
 Dəh. – Xətai, Dəhnamə, tərtib edəni və redaktoru prof.H.Araslı, Uşaqgəncnəşr, Bakı, 1959.
 Sür. – Süruri (XV əsrin sonu - XVI əsrin əvvəli), XIII-XVI əsrlər Azərbaycan şeri, s.490-492.
 Şah. - -Şahi (XV əsrin sonu - XVI əsrin əvvəli), XIII-XVI əsrlər Azərbaycan şeri, s.493-494.
 Gül. – Gülşəni (1427-1533), XIII-XVI əsrlər Azərbaycan şeri, s.287-300.
 Xəl. – Xəlifə (XVI əsr), XIII-XVI əsrlər Azərbaycan şeri, s.487-489.
 Həq. – Həqiri (? -1585), XIII-XVI əsrlər Azərbaycan şeri, s.495-510.
 Fəz. – Fəzli (XVI əsr), XIII-XVI əsrlər Azərbaycan şeri, s. 511-514.
 Rəh. – Rəhməti (XVI əsr), XIII-XVI əsrlər Azərbaycan şeri, s.515-524.
 Bəs.– Bəsiri (XVI əsr), XIII-XVI əsrlər Azərbaycan şeri, s.353-355.

- Həb.– Həbib (1477-?), XIII-XVI əsrlər Azərbaycan şeri, s.357-377.
- Qurbani – Qurbani (1477- 1550-dən sonra), Əsərləri, Bakı, «Şərq-Qərb», 2006 - tərtib, ön söz, qeyd və şərhlərin müəllifi Q.Ş.Kazımov.
- Şühədanamə (1539), nəşrə hazırlayan, ön sözü, izahlar və lüğətin müəllifi akad.M.Nağısoylu, Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 2019.
- Şeyx Səfi – “Şeyx Səfi təzkirəsi (1544), tərtibçilər və nəşrə hazırlayanlar: M.Nağısoylu, S.Cabbarlı, R.Şeyxzamanlı, Bakı, «Nurlan», 2010.
- Əmani – Məhəmməd Əmani (1536-1608-dən sonra). XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, 6-cı cild, Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 1988, s.20-53 - tərtib edən Cahangir Qəhrəmanov.

XVII-XVIII ƏSRLƏR

- Saib – Saib Təbrizi (1601-1676). XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, s.119-215.
- Məsihi – Məsihi (1575-1655). «Vərqa və Gülşar», Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1977 - tərtib edən, ön söz və şərhlərin müəllifi Əlyar Səfərli,
- Aşıq Abbas – Aşıq Abbas Tufarqanlı (XVII əsr). XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, s.353-360.
- Sarı Aşıq – Sarı Aşıq (XVII əsr). XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, s.361-366.
- Xəstə Qasım – Xəstə Qasım. XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, s.327-352.
- Qövsü – Qövsü Təbrizi (XVII əsrin sonu – XVIII əsrin əvvəli). XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, s.216-267.
- Nəbi – Şəkili Nəbi (VIII əsr). XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, s.497-504.
- Видәди – Molla Vəli Vidadi (1709-1809). Əsərləri, Bakı, Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, 1957.
- Nişat – Nişat Şirvani (XVIII əsrin 1-ci yarısı). XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, s.268-281.
- Şakir – Şakir Şirvani (XVIII əsrin 1-ci yarısı). XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, s.281-291.
- Məhcur – Məhcur Şirvani (XVIII əsr). XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, s.292-301.
- Arif – Arif Şirvani (Kərbəlayi Allahi) (VIII əsr). XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, s.302-307.
- Ağa Məsih – Ağa Məsih Şirvani (XVIII əsr). XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, s.308-325.
- Vaqif – Molla Pənah Vaqif (1717-1797). XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, s.399-491.
- Müştaq – Məhəmməd Hüseyn xan Müştaq (XVIII əsr). XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, s.492-496.
- Baba – Baba Şirvani (XVIII əsrin 2-ci yarısı). XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı, s.325-326.
- Şəh. – Məhəmməd. Şəhriyar (XVIII əsr), Bakı, 1987 - tərtib edən, ön söz və lüğətin müəllifi Ə.Səfərli.

XIX ƏSR

- M.F.Axundov – M.F.Axundov. Əsərləri, 1-ci cild, tərtib edənləri prof. F.Qasımsadə və prof.H.Araslı, Bakı, EA Nəşriyyatı, 1958.
- Bakıxanov – Abbasqulu ağa Bakıxanov, Bədi əsərlər, tərtib, müqəddimə və şərhlərin müəllifi Məmmədəğa Sultanov, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1964.
- Seyyid – Seyid Əzim Şirvani, Seçilmiş əsərləri, tərtib və ön söz X.Məmmədovundur, Bakı, “Maarif”, 1990.

ƏDƏBİYYAT

1. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi, İstanbul, 2017.
2. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi, Bakı, “Elm”, 2018.
3. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası, Bakı, ADU nəşri, 1990.
4. Дьяконов И.М. Языки древней Передней Азии. М., 1967.

5. Канева И.Т. Шумерский язык. Санкт-Петербург, 1996.
6. Мещанинов И.И. Аннотированный словарь урартского (биайнского) языка, Ленинград, «Наука», 1978.
7. Серебренников Б., Гаджиева Н. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. «Маариф», Баку, 1979.
8. Ширалиев М.Ш. Диалекты и говоры азербайджанского языка.-изд. «Элм», Баку, 1983.
9. Гаджиева Н.З. Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков, 1973. с. 139.
10. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности, М.-Л., 1951, с.160.

Gazanfar KAZIMOV

HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF LOCATIVE AND ELATIVE CASES

SUMMARY

The dative and locative cases of the noun were close in meaning. In Sumerian, local case was expressed by the affix **-e**: in columns **е-би-а**. This affix, used in parallel in the meaning of the dative and locative cases, gradually became established as an affix of the dative case.

In the Sumerian language, the affix **-ta** of the elative case, from the time of the formation of the national language, began to be used as an affix of the local case. The elative case was expressed by the affix **-din** as part of the affix **-madin**, used as a gerundial affix in “Dede Korkut”, with the transition of the closed vowel of this affix to the open one, it acquired stability in the form of **-dan, -dän**. These changes relate to the period of formation of the national language (the period after the 5th century).

The instrumental case of the noun was expressed by the affix **-in** and became archaic from the 17th-18th centuries.

Key words: *noun, noun cases, locative case, elative case, case affix.*

Газанфар КЯЗИМОВ

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ МЕСТНОГО И ИСХОДНОГО ПАДЕЖЕЙ

РЕЗЮМЕ

Дательный и местный падежи имени существительного по значению были близкими. В шумерском языке местный падеж выражался аффиксом **-e**: в столбцах **е-би-а**. Данный аффикс, употребляясь параллельно в значении дательного и местного падежей, постепенно устоялся как аффикс дательного падежа.

В шумерском языке аффикс **-ta** исходного падежа со времени становления общенародного языка начал употребляться как аффикс местного падежа. Исходный падеж выражался аффиксом **-din** в составе аффикса **-madin**, используемого как аффикс деепричастия в «Деде Горгуде», с переходом закрытого гласного этого аффикса в открытый приобрел устойчивость в виде **-dan, -dän**. Данные изменения относятся к периоду становления общенародного языка (периоду после V века).

Инструментальный падеж существительного выражался аффиксом **-in** и с XVII-XVIII веков архаизировался.

Ключевые слова: *имя существительное, падежи существительного, местный падеж, исходный падеж, падежный аффикс.*